

Dansk lægevidenskabs boglige udtryk i det 16. og 17. aarhundrede

AF EGILL SNORRASON

Reformationens indførelse i det dansk-norske tvillingkongerige med omliggende Eylande kom til at fremme to tidskarakteristiske retninger inden for den lægevidenskabelige bogmasse: det 16. aarhundrede fremkalder en rig udvikling af populære pjecer til hjælp for det almene folk i dets kamp mod sygdomme, hærgende epidemier og anden elendighed; det 17. aarhundrede viser til gengæld et straalende billede af Københavns universitets indrangering blandt de ypperste europæiske. Dansk videnskab var paa den tid henved 50 aar forud for naboriget Sveriges lægevidenskabelige formaaen – en position Uppsala og Lund nu ikke blot har passeret, men inden for det sidste aarhundrede endog rigeligt har overfløjet.

Der kan derfor være grund til at kaste et blik paa disse to aarhundreders bogmæssige indsats – omend pladsen her kun tillader et overblik og ikke en tilbunds-gaaende studie. Det drejer sig om en 85 forfattere, hvoraf en fjerdedel fik deres værker trykt før 1600. Det drejer sig om popularisatorer som Christiern Pedersen og Henrik Smid og om videnskabsmænd som Bartholinfamilien, Niels Stensen, Simon Paulli, men der er talrige andre udmærkede skikkelser, som her maa forbigaaes, omend enkelte vil faa en flygtig omtale. I V. Ingerslevs *Danmarks Læger og Lægevæsen* (1873) findes udførlig fortegnelse over de 85 forfatteres talrige værker.

Vel var Danmark-Norge med Island i landudstrækning et velstandseligt rige, men indbyggerantallet var ikke stort – og epidemier og talrige krige hærgede i de to aarhundreder kongeriget oprøvt (F. V. Mansa: *Bidrag til Folkesygdommene og Sundhedsplejens Historie i Danmark*. 1874); det maa derfor anses for en imponerende indsats, naar man ser det store antal trykte pjecer, bøger og endog tidsskrifter landets indbyggere har kunnet opnaa udgivet – og som de synes at have absorberet. Som et kuriosum kan det ogsaa nævnes, at vel er adskillige genudgivet i facsimile i dette aarhundrede, men et af værkerne fra midten af 1500-tallet (Henrik Smids Urtegaard) kunne endnu i 1923

*Reformationens
indførelse*

*Den bogmæssige
indsats*

Forsiden:
Titelblad til Niels
Stensens anatomiske
observationer,
København 1664.
Omrammet af blom-
ster og af to fritdisse-
kerede hjertemuskler
findes gengivet teg-
ninger af foroven
muskulaturens forløb
mellem knoglerne og
i tungen og for-
neden billede af kir-
tekkredsløb og liv-
moderkagen.
Originalens bredde
150 mm

genudgives og med overskud sælges som populær lægebog for den danske almue – dog med moderne sats!

Med lægernes oplæring mestendels i det sydlige udland (Tyskland, Italien) i det 16. aarhundrede er det ikke underligt, at mange af de i Danmark anvendte lægebøger blev trykt i Basel, Wittenberg og Rostock; men i det 17. aarhundrede tiltager antallet af værker trykt i København – i særlig grad paa grund af Københavns Universitets nu mere og mere fremstaaende position. Det skyldes bl. a. Bartholin'ernes virke inden for næsten alle naturfagene, og kulminerer da anatomen Thomas Bartholin skaber Europas første videnskabelige ACTA-serie (1671-80). Yderligere fremmende er det store antal bogsamlere, landet besidder i det 17. aarhundrede; og det drejer sig ikke blot om adelige velhavere, men ogsaa om en række velhavende borgerlige videnskabsdyrkere, saaledes som Laurits Nielsen har skildret det i sin bog om *Danske Privatbibliotheker* (1946).

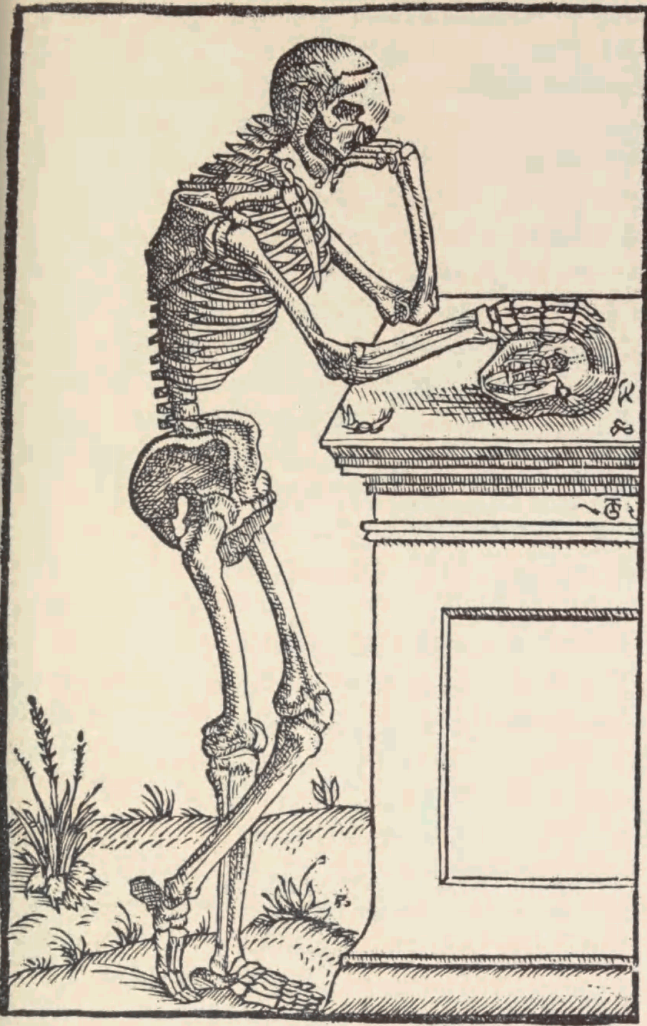
1500-tallet er bedst karakteriseret ved sin lange række af socialmedicinske og hygiejniske populærskrifter, men videnskabeligt rager dog ogsaa enkelte værker frem. I 1571 faar Peder Sørensen (Petrus Severinus) i Basel trykt sin *Idea Medicinæ Philosophicæ* (4°); det er en studie over og et forsvar for den schweiziske læge Paracelsus' lære om kemiens betydning for legemsfunktionerne. Tidligere tiders tanker om temperamernternes ligevægt faar hermed en baggrund gennem forstaaelsen af de kemiske stoffers indbyrdes sammenspil. Mens Paracelsus var noget af en fantast, saa er Sørensens bog tænkt som en generel sygdomslære, der skulde bryde med de aartusindgamle, men stadig lige dominerende Galen'ske doktriner. Peder Sørensen havde studeret i Padua og Wittenberg; han blev i 1571 livlæge for Frederik II og senere Christian IV – indtil pesten i 1602 bortrev denne europæisk højt estimerede videnskabsmand. *Idea Medicinæ*s smukke opsætning og klare tankegang gør fortsat bogen til et af videnskabsbibliotheker og antikvarer efterstræbt værk; desværre mangler trods berømmelsen stadig en oversættelse til Dansk med god annotering – en svær, men værdig opgave for medicinhistorieforskningen herhjemme.

To andre medicinske professorer, Hans Frandsen og Anders Christensen, fik til gengæld trykt næsten alle deres værker i København. Den sidste er mest kendt som den der i aarhundredets slutning prøvede at gennemføre anatomier i hovedstaden – endda i Vor Frue Kirke, som skikken paa den tid var. Baade fra

Trykkested
bliver efterhånden
København

Peder Sørensens
*Idea Medicinæ
Philosophicæ*

Anders Christensen
og Hans Frandsens
værk om knoglelæren

Det første dansk trykte anatomibillede, udført ved Gemberlin. Det synes at være en kopi efter en af Stephan Calcars illustrationer til Vesals *Fabrica*, J. Oporinus, Basel 1543. Nat. st.

samtidige tekster og billeder kendes anatomiscener i kirkernes vaabenhuse – enkelte steder skete sektionerne endda paa de ryddede alterborde! Men Københavns borgere nægtede at omgaas en saa vanhellig person, og først trekvart aarhundrede senere fik Universitetet i sit *Domus Anatomica* ved Frue Kirke et lokale, hvor høj og lav fik adgang til at overvære obduktioner af kongeligt bevilgede lig af henrettede misdædere samt af selvmordere. Anders Christensen har ikke selv skrevet om sine anatomier, men har faaet adskillige medicinske theser trykt, saaledes om søvnproblemer (Basel 1583, 4°) og om sundhedsbevarelse (Hafniae 1690, 4°). Hans Frandsen har derimod publiceret et anatomisk værk om knoglelæren; det er det første

dansk udgivne, men det er paa latin. Ikke før M. Saxtorph i 1800 udgav en *Osteologie*, saa en dansksproget anatomilærebog lyset; indtil da maatte danske studenter læse efter latinske, franske og tyske tekster. Frandsens bog kom i to udgaver (Hafniae 1567, 8°, og 1579, 8°) og var tilmed prydet med illustrationer. Som Frandsen anfører i fortalen: »al Lægekunstens Elementærlære og Fundament, nemlig Osteologien ... har jeg besørget trycket af den kongelige Bogtrycker Laurentius Benedict«, der har evnet endog at gengive et skelet »udført med den udmærkede Kunstner Tobias Gemberlins Haand«. Frandsen havde studeret i Tyskland og Frankrig og blev medicinsk professor i København i 1561; han var tre gange Universitetets rektor og skrev endvidere – foruden digterværker – en latinsk transskription af Hippocrates (Hafniae 1571, 4°). Han var en mand med et ikke ringe poetisk talent og stod i venskabelig korrespondance med talrige af datidens lærde verden: Tycho Brahe, Melancthon og Rondelet.

1585 publiceredes en *Anatome seu Descriptio partium humani corporis* i Helmstädt; den er uden illustrationer og er oprindelig forfattet af Christian III's og Frederik II's livlæge Jacob Bordings. Han var død et kvart sekel forinden, men kollegerne Joh. Borckelius og efter ham Levin Battus udgav den senere med kommentarer (Rostock 1591, 4°). Den var saa god, at Thomas Bartholin genoptrykte den i *Cista Medica* (1662). Bordings var af hollandsk afstamning, men maatte paa grund af trosforfølgelser flygte ikke blot fra Frankrig, ogsaa fra Holland. Efter at have virket i Hamburg i midten af 1500-tallet som stadslæge, kaldtes han af Christian III til Danmark som livlæge og medicinsk professor. Kort før sin død i 1560 udnævntes han til Universitetets rektor – og det var ham, der sammen med den anden livlæge Cornelius Hamsfort sen. maatte foretage obduktionen og balsameringen af Christian II; de forundredes da over at konstatere galdesten hos den afdøde majestæt. Kunne det have relation til at kongen »undertiden vaar plaget met een specie Melancholiæ«, som Arild Huitfeldt senere anfører det?

I det 16. aarhundrede bliver der endvidere trykt en lang række disputationer; alle er de karakteriserede ved deres skolastisk prægede vejen for og imod, hvad enten det saa drejede sig om tarmsmerter, søvnproblemer eller menstruationsforstyrrelser. Det er alle smaatryk in quarto; de er set med nutidens øjne uden betydning og blev alle kun publicerede af hensyn til karrieren.

Jacob Bordings
Anatome seu Descriptio partium humani corporis

Disputationer

Var det saaledes ikke saa meget den lærde videnskab, der fik boglige udtryk i det 16. aarhundredes dansk-norske litteratur, saa tryktes der desmere inden for socialmedicinske emner. Det var særligt skrifter mod de grasserende epidemiske sygdomme – pest, plettyfus, dysenteri – foruden populærmedicinske bøger til brug for menigmand; datidens universitetsuddannede doctorer indlod sig ikke paa almindelig lægegerning; det højeste de kunne affinde sig med var responsa og erklæringer over enkelte tilfælde. I nødsfald kunne »sjuge oc saare« henvende sig til badskærere, stensnidere, okulister, feltskærere eller lægekyndige bødler, hvis ikke de ville finde trøst og hjælp i den tids sten- og urtebøger. Klostrenes lægekyndige brødre var jo blevet fordrevne med reformationen – og leprosarierne og hospitserne dengang var kun lemlestiftelser.

*Især de social-
medicinske emner
dyrkedes*

Et vigtigt socialmedicinsk skrift rager dog frem af mængden; det er fra 1528: *Huore krancke mijslige, saare arme oc fattige menniskir schule tracteris oc besorgis een kort vnderwijsning* (Kbhvn, 4°) og er skrevet af Povl Helgesen, Povl Vendekaabe. Denne karmelittermunk, der efter at have støttet reformationen blev en ivrig papist, var i 1527 blevet lektor ved Københavns Universitet. Hans bog er en oversigt over nødvendigheden af og betingelserne for indretning af hospitaler for syge og fattige paa den tid – en videreudbygning af den tidligere klosterindsats sydligere i Europa. Hans skrift vakte ikke genklang – og først et par aarhundreder senere kom der gang i hospitalsbyggeriet i Danmark.

Povl Helgesen

Med sin indsigt og sin ildhu kom Helgesen imidlertid til at inspirere to andre lægmænds skrifter: Christiern Pedersens *En nöttelig Legebog faar fattige och Rige Unge och Gamle* (Malmö 1533, 4°; i facsimile Kbhvn. 1933, 4° ved P. Hauberg) og Henrick Smids *Urtegaarde* (Malmö 1546, 4°, København 1555, 1557, 1577, 4° og genudgivet sidst 1925 af skipper Chr. Madsen, Kattevad 17, Aalborg, 8°). Før disse skal biskop Jørgen Jensen Sadolin 1529 have ladet trykke det første medicinske værk paa Dansk, en anvisning paa behandling af den da grasserende Engelske svedesyge, men intet eksemplar deraf eksisterer mere. Fristet til gengæld af Pedersens og Smids succes udgav den Ribe bartskærer Hans Christensen *En liden Bog om allehaande Siugdom, som Mennisken mangfoldeligen kand vederfares, formedelst voris Første forelders syndfald wdi Paradis ...* (Schleszwig 1596, 4°, maaske endda allerede i 1572);

*Christiern Pedersen,
Henrick Smid,
Hans Christensen og
Niels Mikkelsen
Aalborg*

saa sent som 1633 suppleredes udvalget med præsten Niels Mikkelsen Aalborgs *Medicin eller Læge-Bog, deelt udi fem smaa Bøger* (København, 8°, genudgivet sidst 1867, 8°). Foruden at beskrive forskellige urters helbredende kraft er det den første danske bog, der omtaler røgtobak, som skal være kommet til landet 1627 med Wallensteins tropper. Udførligere sker det 15 aar senere hos Simon Paulli.

Disse bøger blev, som Henrick Smid 1545 anfører det i sin fortale, trykt, fordi »lærde og trofaste Læger og Jordemødre fattes her udi mange Steder, og i deres Sted have vi forløbne Munke, Nonner, ulærde Præster, fordærvede Kjøbmænd, gamle Kjærlinger, ja Sudere og Smede, Troldkarle og Troldkoner og andet saadant ørkesløst Folk som ikke vilde arbejde og søge deres Føde, Næring og Bjergning ved det, de af Rette skulde, men vilde hellere gaae ørkesløse og føde sig med det, de ikke have lært, som er Lægedoms Konst, og viide ikke, hvad Dyd og Kraft Lægedommen haver ved sig om han er af varm eller kold Natur.«

Forfatterne af disse populærværker lægger da ogsaa vægt paa, at menigmand skal forstaa lægernes værd: de lægger enhver paa sinde at læse Jesu Sirachs søns bog 38. kapitel, hvoraf det kan ses »hvad det er for en Guds store Fortørnelse og Menneskenes Skade, at forsmaa og foragte, forhaane og fortale Lægedoms Kunst og hendes rette Brug«.

Men ved siden af disse mere almene værker kom der tillige en række skrifter om *Menniskens Vand* og om *Pestilentzes Aarsage*. De første drejede sig om uroskopiens kunst, dette at man ud fra betragtningen af en urinprøve var i stand til at stille allehaande diagnoser – og dermed udvirke den rette behandling. Teknikken var oprindelig udbygget af den arabiske lægeverden, som kom til at formidle kulturarven fra grækerne til Europa igen via Spanien og Italien. 1557 publicerer Henrick Smid i »skaansk« dialekt *En liden Bog om Menniskens Vand / hvorledis de skulle besees / oc der om dømis / skreffven oc tilsammen dragen aff Doctore Laurentio Friscio. Fordansket aff Henrick Smid udi Malmö / Anno MDLVII*. (Kjøbenhavn, 4°). Lorenz Frisius var en kendt tysk læge, der bl. havde udgivet skrifter om den engelske svedesyge og om syfilis – samt en bog kaldet *Speculum medicinae*, d. v. s. lægekunstens spejl. Smids bog blev som de fleste af hans ting trykt hos Hans Vingaard – kun hans første *Een skøn, loestig ny urtegaard* kom fra Oluf Ulriksens

Bøger om
uroskopi

Det lxiij Capittel

Haar Røbelje.

Enne siuge Eructatio aff Lagerne kaldet/er inted andet end *Passuens* opblæste vader/hvilcket som *Passuens* aff munden / oc det kommer aff *Passuens* kolde *Complexie* och onde vedske eller aff det vader som er i *Passuen* / oc den siuge skal

holde denne *Ordinantze*. *Ordinantze*.

Den siuge skal fly allehaande wsaadne Dyrer oc Frenct/ hand skal icke helder ade Erther / Schiner / Rocr / Guldølg / Rødlølg / Purlølg / Redicke / Castanier / och ey helder Saltet eller røget Kød hand skal ey helder ade for megit tillige. *Lagedom*.

Hand skal giffue den siuge aff denne *Lagedom* paa itz siøcke biød / som vdi *Vin* bløt er fastendis.

Tag *Antis* / *fenickel* / *Danskkommenstø* / *Dannele*. *Semis Anise*
barck / ligemegit aff huert / stød dem til puluer / och bland *Fenicule*
dem met *Sucker*. *Larue*
Cinnamomum

Eller mand maa giffue den siuge huer morgen *fastendis* / it *quintin* aff *Electuario Dianisi* / eller aff *Diaci*
mino / eller oc *Aromaticum resatur* / oc siden maa hand *Dianisum*
drike lit *Vin* her paa. *Diaciminum*
Aromaticum Ros
larum

Hand maa giffue den siuge itz *quintin* *Gallega* stød *Balanga*
til puluer / met *Vin* / eller mand maa giffue hannen it *quintin* *Cinnamomum*
it *Kannelebarck* stød til puluer lige som sagt er. *Bacce laure*

Eller mand maa tage *Lauerber* / *Antis* / oc *Danskkom* *Se. Anise*
men / *Se. Larus*

Udsnit af Henrick Smids Urtegaard, København 1557. Afsnittet handler om ræbelse eller eructatio, som er mavens opblæste vejr. Lider man heraf, skal man undgå grove ukogte grønsager samt saltet og røget kød. Derefter angives forskellige medikamenter mod ræben, først et stykke brød oplødt i vin, givet på fastende hjerte. 96 mm + marginaler

trykkeri i Malmö. *Menniskens Vand* er en udmærket lille oversigt over datidens uroskopi-diagnostik. Frisius skelner – Smid var jo ikke læge selv – mellem 20 farvenuancer og 16 forskellige karakteristika: skum, blod, sand, blærer og bobler, ting, der ligner haar eller fiskeskæl, pus o. s. v. Bobler i urinen kunne betyde, at sygdommen bliver langvarig, skæl »at blæren er skabbet eller sullen«. Patienten skulle helst aflevere en morgenurin, »mand kand intet vist dømme paa det Pis hvilcket som sendes offver fem eller sex Miile til en Læge«. Man skal dog ogsaa tage skelligt hensyn til den syges tilstand eller andre aarsager: »Haff-

ver mand ædt meget / eller fastet forlunge / da forvandlis oc Vandet der effter. Haffver nogen værít fortörnet / arbejdet eller badet / der effter forvandlis Vandet.«

Men nok saa vigtigt var det med tidens mange pesttraktater; de blev udsendt efter tysk forbillede. 1534 publicerer saaledes Christiern Pedersen *Om Urtevand till at lege alle honde Sotter oc Siugdomme Bulde Blegner Pestilentze oc all anden Brøst met* (Malmö, 4°). To aar senere udkommer Smids *Een Bog om Pestelentzis Aarsage, Foruaring oc Legedom der emod, tilsammen lest aff Lerdemens Bøger* (Malmö 1536, 4°, Kjøbenhavn 1557, 4°).

Pesttraktater

Flere skulle følge efter – og nu er det lægerne selv, der tager fat som forfattere. Det er professorer (Christian Thorckelsen Morsing, Kbhvn. 1545, 1552, 4°, facsimileudgave: Kbhvn. 1937, 4° ved Axel Hansen og K. Jensenius, Hans Frandsen, Kbhvn., 1579, 4°), livlæger (Peter Capeteyn, Kbhvn., 1553, 4°, Johannes Warwick, ibidem 1577, 4° og Cornelius Hamsfort sen., Hamburg 1596, 4°), ja endog en bartskeerer får publiceret en pesttraktat (Hans Christensen, Schleswig, 1596, 4°). Det er særlig i midten af det 16. aarhundrede at der hærger pest over Danmark – og blandt aarsagerne anfører Morsing først og fremmest »Guds Vrede«, men dernæst ogsaa en del »naturales causæ«. Foruden diætetiske raad anbefales bønner til den Almägtige, thi som det hedder hos en anden forfatter Capeteyn: »der hører Hjælp til Guds Hjælp«.

Mens det 17. aarhundrede bogmæssigt ikke blot er præget af en lang række betydelige skrifter og store bogsamlinger, er det i det 16. aarhundrede kun faa beskaaret at opbygge større lægevidenskabelige bibliotheker, i hvert fald hvad angaar dansk-norsk litteratur; dertil er publikationsmængden for ringe og for uvidenskabelig som det er fremgaaet af det allerede anførte.

De lægevidenskabelige bibliotheker

Men det er dog værd at mindes den lærde kannik Peder Albertsens donation af medicinske værker til begyndelsen paa Københavns universitetsbibliothek i slutningen af det 15. aarhundrede. Paa Breitenburg lykkes det Henrik Rantzau at samle en del skrifter om medicin og fysik, men disse samlinger ødelagdes ved Wallensteins hærgninger i 1627. Til gengæld kender vi indholdet af den medicinske professor Anders Lemvigs store samling af naturvidenskabelige værker; fra datidige kataloger har man kunnet faa et overblik over den – selv om dele gik op i luer ved universitetsbibliothekets brand 1728. To andre læger,

Anatomen Simon Paulli oversatte Caspar Bartholins anatomi – således at også datidens kirurger: bartsøkærerne, kunne lære dette fag. Billedet forestiller det anatomiske teater i København. Det lå, hvor nu Universitetets festsal er placeret. Nat. st.

Anders Sørensen Vedels svigersøn, Ludvig Pouch i Ribe og Henrik Høyer i Bergen skal have haft store samlinger, dog mest af historiske værker og manuskripter. Urtebøgerne og pest-traktaterne har imidlertid været kendt og brugt over det ganske land – og de har til gengæld været de faste »lægebøger« i menigmands hjem.

Var den lægevidenskabelige bogproduktion i det 16. aarhundrede ikke over, hvad det øvrige Europa kunne byde paa, saa blev Danmarks indsats i de første to trediedele af det 17. aarhundrede betydeligt over, hvad landet før og siden har kunnet

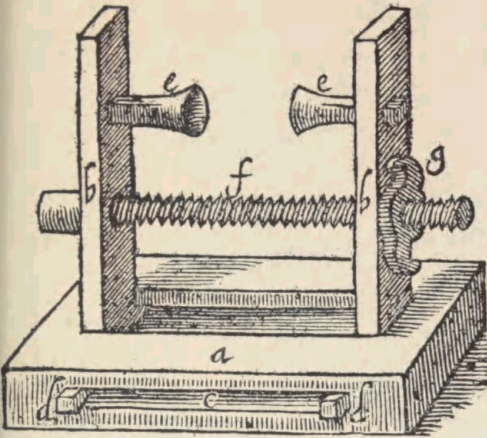
*Oplomstringen
under Frederik III*

fremvise. Det ses ikke blot af bogmængden, men ogsaa af de righoldige brevvekslinger, danske videnskabsmænd som Ole Worm, Johan Rhode, Thomas Bartholin, Niels Stensen dyrkede med lærde overalt i Europa paa den tid. Der hersker stor respekt for Københavns universitet – og landet har den lykke i aarhundredets midte at have en konge, Frederik III, der ikke blot er bogligt interesseret, men som ogsaa i høj grad støtter videnskabens fremme. Vel havde Christian IV skabt muligheder for baade et universitetsbibliothek, en botanisk have og et anatomisk teater, men hans søn udbyggede disse institutioner og fremmede ved sine bibliofile interesser oprettelsen af Det kongelige Bibliothek. Dertil kom et velhavende borgerskabs kærlighed til bøger og til forskning inden for naturvidenskaberne; folk som Griffenfeld, Hans Nansen, brødrene Fuiren, Peder Skade og mange andre gik her i spidsen.

Mens de populære lægmandsbøger dominerede i det 16. aarhundrede, saa er det ikke blot mængden af disputatser, men talrige grund- og haandbøger inden for natur- og lægevidenskaben, der præger bogmarkedet i Danmark-Norge i det 17. aarhundrede. Fra Islands side blev kun trykt religiøse skrifter paa bispegaardenes trykkerier dér.

Disputatserne beskæftiger sig med allehaande emner – fra elementernes beskaffenhed (Gellius Sascrides, Kbhvn., 1604, 4°) over dysenteri (Georg Kruck, Sorø, 1645, 4°), nyresten (Michael Lyser, Kbhvn., 1651, 4°) til behandling af lungehindebetændelser (Johannes de Buchwald, Kbhvn., 1700, 4°). De færreste indeholder andet end subtile diskussioner om, hvad Hippocrates, Galen og andre af lægekunstens koryfæer havde fremført om det valgte emne; der var ingen af vor tids krav til experimentel eller statistisk vurdering; enkelte sygdomstilfælde søges eventuelt belyst, men som N. M. Petersen 1868 skriver: »Mange af disse Skrifter ere vistnok kun Øjeblikkets Børn, men saa længe ingen Mand af Faget har gennemset dem alle, kan det ikke vides, hvad der endnu i eet eller andet kan være frugtbart for Videnskaben«. Næppe vil nogen fagmand nu eller senere faa tid til sligt Sisyfosarbejde – dertil vil det være for lidet givende. Noget andet er, at et overblik over de mange titler kan friste til at trække enkelte frem og sætte dem i relation til den samtidige kunnen i videnskabscentrene i Padua, Basel, Paris og Leyden. Caspar Bartholin sen. (1626) og den danske læge i Padua Johan Rhode, der var en god ven af bogmanden

Disputatserne

Den anatomiske
prosektor Michael
Lysers instrument til
at fiksere ligenes
hoveder ved de ana-
tomiske dissektioner
i anatomiteatret
på Frue Plads.
Nat. st.

Gabriel Naudé, har (1631 og senere) begge givet interessante oversigter over, hvad en læge paa den tid burde studere for at være vel informeret. Værker om nyresten og om enhjørning (Caspar Bartholin sen., Kbhvn., 1627, 8°), om gigt og om tobaksmisbrug (Simon Paulli, Wittenberg, 1630, 4°, Rostock, 1635, 4°), om bugvattersot (Henrik Fuiren, Basel, 1645, 8°), om melankoli (Frederik Arnisæus, Kbhvn., 1654, 4°), om tuberkulose (Niels Eriksen, Kbhvn., 1688, 8°, facsimile ibidem 1948 ved A. H. Riiskjær, 4°) og om kvægsølvets triumftog (Jørgen Seerup, ibidem 1700, 4°) giver et indtryk af de mange problemer datidens videnskabsmænd tumlede med. Interessant er det ogsaa at et par af de ringeagtede bartskærere opnaar at faa publiceret lærebøger, som kunne komme deres kolleger til hjælp. Simon Paulli havde lagt for som professor ved at faa anatomen Caspar Bartholin sen.s lærebog *Institutiones anatomicæ* (Wittenberg 1611, 8°) oversat til Tysk, saa bartskærerne kunne deltage i undervisningen i anatomiteatret paa Frue Plads; Petrus von der Stille og Henrik Følsker faar saaledes (Kbhvn., 1651 og 1686, 8°) udgivet nyttige kirurgiske lærebøger. 1676 faar lægen Johannes Wille publiceret *De Militia morbosa & Morbis Castrensibus internis* (Kbhvn., 4°), den første danske bog om medicinalvæsenet i hæren. Wille blev paa foranledning af Christian v og Griffenfeld ansat som feldmedikus og han søgte ved sit skrift at bedre soldaternes elendige kaar ikke blot i krigs-, men ogsaa i fredstid dengang. Selv omkom Wille, da han 1676 var med armeen i Skaane.

*Johannes Willes bog
om medicinal-
væsenet i hæren*

Til gavn for menigmand fandtes yderligere den førnævnte *Medicin- eller Lægebog* af præsten Niels Mikkelsen Aalborg,

og dels nogle husholdningskalendere med populærmedicinsk indhold (Kbhvn., 1622, 1632, 1638 og 1642) ved samme forfatter. Men de værker, der sætter præg paa aarhundredets indsats inden for naturvidenskaben, er dem, der kommer fra Bartholin'erne, Johan Rhode, Ole Worm, Simon Paulli, Michael Lyser, Oluf Borch, Niels Stensen og Georg Frank de Frankenau.

Mens Bartholin'erne som helhed ikke lægger større vægt paa form og udstyr, er der elegance og stil over Simon Paullis og Stensens talrige publikationer. Her kan ogsaa nævnes Ole Worms *Museum Wormianum* (Leiden, 1655, fol.) med dets talrige kobberstik og træsnit, og Holger Jacobæus' *Museum Regium* (Kbhvn., 1696, fol.) med den senere præst Johan Erichesens kobberstik. Det sidste blev et saa fornemt arbejde, at forfatteren ikke blot opnaaede fast aarlig løn paa 200 rd., men han modtog tillige betydelige gaver fra fremmede fyrster som gengæld for tilsendte eksemplarer. Den idealistiske Niels Stensen, anatomen, der endte som katolsk biskop, gjorde sig – sin ubemidlethed til trods – den største umage, for at kongen, Frederik III, kun modtog de ypperste eksemplarer af, hvad han fik publiceret. Universitetsbibliotheket har saaledes et smukt udtryk fra Stensens haand til kongen i dets eksemplar af *Saggi di naturali esperienze* (no. 10-12, 4° i 2. afdeling).

Det første skelsættende medicinske værk i det 17. aarhundrede er vel nok en lille octav, *Anatomicæ institutiones corporis humani utriusque sexus historiam* (Wittenberg, 1611). Det var skrevet af anatomen Caspar Bartholin sen. og var uden illustrationer, men blev hurtigt anvendt overalt i Europa paa grund af stoffets gode opdeling, og fordi bogen havde et handy format. Den genoptryktes adskillige gange de følgende aar baade i Tyskland og England; sønnen Thomas Bartholin sen. genudgav den 1641 i Leiden og forsynede den ikke blot med illustrationer og en bombastisk fortale, men ogsaa med nyskrevne afsnit om hjærnen, blodets just opdagede kredsløb og om chyluskarrene, forfattet af vennerne Franciscus Sylvius og Johannes Walæus. Det var første gang, at englænderen Harveys betydningsfulde opdagelse af blodets kredsløb blev skildret i en officiel lærebog – og værket skulle med tilføjelser og flere nye illustrationer ialt opnaa at komme ud i 26 udgaver indtil 1686. En saadan succes er kun naaet af en anden anatomisk lærebog, og morsomt nok er ogsaa den skrevet af en dansker, Jacob Benignus Winsløw, der blev professor i Paris. Hans *Exposition anatomique* blev

En række betydelige forfattere og deres værker

Caspar Bartholins skelsættende værk

Jacob Benignus Winsløws anatomilærebog

Illustration fra Thomas Bartholins anatomiske lærebog. Den er formentlig tegnet af Karel van Mander og stukket af Albert Haelwegh og viser forbindelsen mellem livmoderkagen og et fuld-båret foster. Den stærkt snoede navlestreng kan muligvis have været årsag til barnets død. Nat. st.

trykt ialt i 32 oplag fra 1732-1775 – endda paa alle datidens hovedsprog. Paa dansk udkom dog hverken dette eller Bartholin'ernes standardværk nogensinde. Selv i vor tid har ingen anatomilærebog opnaaet tilsvarende oplagsantal!

De følgende aartier fortsatte Thomas Bartholin nu ihærdigt sin bogproduktion – kombineret med dygtigt gennemførte anatomiske undersøgelser. Som den første lykkedes det ham at paavise brystlymfegangen hos mennesket – og senere lymfekarrene hos baade dyr og mennesker. I *De lacteis Thoracis in*

Thomas
Bartholin

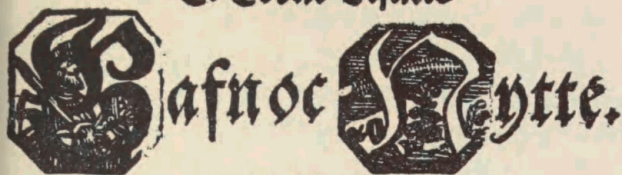
homine brutisque observatis (Hafniæ, 1652, 4°) har han skildret hvordan han i anatomiteatret paaviste brystlymfegangen paa to ham af Frederik III overleverede henrettede forbrydere. Lymfekarrene paaviste han i hjemmet hos en stakkels afmagret nordmand, der var dødeligt syg af tuberkulose. Næppe havde denne trukket sit sidste aandedrag, før Bartholin og hans pro-sektor Michael Lyser trængte ind i huset. Mens et par vaage-koner bevogtede hjemmets døre udefra, aabnede anatomerne skyndsomst nordmandens underliv, hvor karrene laa som en perlerad. Det publiceredes som *Vasa lymphatica in homine inventa* (Hafniæ 1654, 4°, partiel facsimileudgave ibidem 1940, 4° ved G. Tryde). Denne sidste opdagelse er det, at svenskeren Olof Rudbeck har bestridt prioriteten af – og med rette, thi Bartholin har nok *trykt* sit fund først, mens Rudbeck vitterlig har set og omtalt opdagelsen af lymfekar hos mennesket *før* Bartholin.

Selv om Bartholin faa aar senere paa grund af »svagelighed« (40 aar gammel!) fritoges for undervisningen i anatomi ved universitetet, fortsatte han med videnskabeligt arbejde – og værker som *Historiarum anatomicarum variorum* I-VI (Hafniæ 1654-1661, 8°), *Cista Medica* (ibidem 1662, 8°) og *Epistolarum medicinalium doctis ... Centuriæ* I-IV (ibidem 1663-1667, 8°) viser ham baade tekst- og billedmæssigt som en dygtig lærer og forsker. De fleste af hans værker er skrevet paa latin – kun et par er paa dansk. Han skjuler da sit navn under pseudonymet »Tienist Bered(t)e«, hvor T og B beskedent skal angive at han er paa spil ved udgivelsen. Det bruges bl. a. ved en pestundervisning og ved oversættelsen af Luigi Cornaro's *It edrue leffnets Gafn oc Nytte* (Kjbhvn., 1658, 12°). De mange gode og instruktive illustrationer i hans værker har formentlig været tegnet af Karel van Mander og stukket af Albert Haelwegh (V. Secher: Hist. Medd. f. Kbhn. 1907-07: I: 590).

Det ved man sikrere for en anden flittig forsker, anatomen og botanikeren Simon Paulli. De 400 træsnit i hans *Flora Danica det er: Dansk Urtebog ... den er baade en Vrtebog oc Lægebog* (Kjøbenhafn, 1648, 4°) er paa to aar udført af Balthasar Moretus, indehaveren af Christopher Plantin's bogtrykkeri i Antwerpen. De havde tidligere været anvendt i nogle andre derfra udgaaede urtebøger, og kun teksten synes trykt hos Melchior Martzan her i København. Endvidere rummer bogen en forside og fire smukke plancher forestillende aarstiderne ved »Kgl.

Simon Paullis
Flora Danica

Et Edrue Lefnets

Bestrefven af

LUIGI CORNARO

Venetiansk Herremand.

Dennem til Billie/ som ville

naa hundrede Aar;

Af det Italianiske Sprock udsat

af en hvers

Tienisk Berede.

Anden gang tryckt Aar 1681.

Riøbenhavn /

Tilløbs hos Kongl. Majest. Boghandler
Daniel Paulli.

Et af de få værker, den lærde Thomas Bartholin har udgivet i det danske sprog; ellers tillod hans stilling ham kun at forfatte på latin for den videnskabelige verden. Kransen om vignetten bruges af bogtrykkeren Daniel Paulli, mens bjerget med fuglene flere steder af Bartholin er anvendt som karakteriserende bomærke. Nat. st.

Majestæts Kobberstikker« Alb. Haelwegh. Bogen var mere tænkt som en lægebog for menigmand og den fik derfor ikke det videnskabelige tilsnit og fornemme format som Oeders senere saa berømte *Flora Danica* (1761-1883).

Bartholins førnævnte prosector Michael Lyser udgiver 1653 en i vor tid altfor lidt værdsat lærebog i dissektionskunstens muligheder; hans *Culter anatomicus sive Methodus humana incidendi cadavera lib. V* (Hafniæ, 8°) er et for sin tid skelsættende værk med gode illustrationer – formentlig tegnet af ham selv. Trods sin indsats opnaede han ikke en fortjent universitetsstilling – og endte som praktikus i Nykøbing Falster.

Michael Lyser

Det skulle blive en anden af Bartholins elever, der skulle bringe dansk anatomi verdensnavn: Niels Stensen. Vel gjorde denne forsker sine fleste opdagelser i Holland, Frankrig og i Italien, og konversion til katholicismen tvang ham tilsidst bort fra fædrelandet, men fortsat staar han som en af Københavns universitets mest fremragende videnskabsmænd (G. Scherz: *Niels Stensen. Denker und Forscher im Barock*. Stutt. 1964). Ved Griffenfelds initiativ udnævntes han til kongelig anatom herhjemme, men hans asketisk-religiøse livssyn havde allerede da faaet magt over ham, og hurtigt ændredes hans livsbane fra forskerens til gudssøgerens.

Stensens anatomiske publikationer om kirtlerne er trykt i Leiden (1661, facsimile Kbhvn. 1951 ved E. Gotfredsen, 12°), om musklerne og deres funktion i Florens (1667, 4°); det er begge skelsættende værker, fordi han ved den yderste omhyggelighed kunne paavise hidtil oversete kendsgerninger inden for disse to organsystemer. Ikke mindre berømt blev hans *Sur l'Anatomie du Cerveau* (Paris 1669, facsimile Kbhvn. 1950 ved E. Gotfredsen og ibidem 1965 ved G. Scherz – alle 12°), hvor han redegjorde for datidens ikke altfor store og højst usikre viden om hjernens opbygning og funktion. Inden sin konversion naaede Stensen at udgive endnu et storværk *De solido intra solidum naturaliter contento* (Florens 1669, 4°, facsimile Kbhvn. 1969, 4° ved G. Scherz), der kom til at introducere den historiske geologis udvikling.

Heller ikke Stensens illustratør er kendt – omend enkelte tegninger til værkerne om kirtlerne, musklerne, hjernen og geologien maa opfattes som forlæg fra forfatterens haand; enkelte af billederne i *De solido* vides dog at være tegnet af Toscanerlægen Michele Mercati.

Som tidligere sagt var det 17. aarhundrede præget af en stor bogproduktion; men talrige videnskabelige arbejder fra ind- og udland fandt optagelse i Thomas Bartholins *Acta Medica & Philosophica Hafniensia* I-V, 1671-1679 (Hafniæ 1673-1680, 4°). Det blev den første tidsskriftrække i Europa. Med sine mange større og mindre artikler, skaffede den talrige spirende danske forskere international anerkendelse og hævdede Danmarks anseelse videnom (E. Snorrason: *Danish Physicians and the Periodicals* ... Dan. Med. Bull. 1958: 5: 200-209).

De danske privatbibliotheker i det 17. aarhundrede er da

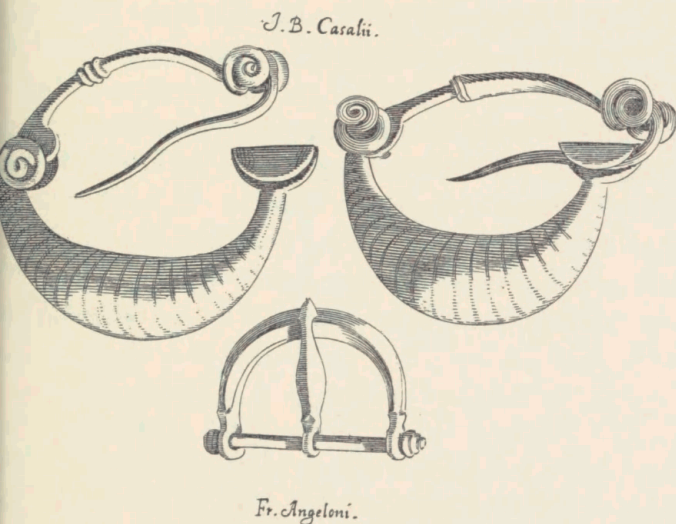
Acta Medica, den første medicinske tidsskriftrække i Europa

ogsaa karakteriserede ved deres righoldige samlinger af nordisk lægevidenskabelig litteratur foruden af hovedværkerne fra de europæiske lærdomscentre; det er interessant at følge, hvorledes bogelskere som Rosenkrantz'erne, Griffenfeld, Hans Nansen, Johan Rhode, Thomas Bang, Bartholin'erne, brødrene Fuiren og Otto Sperling har søgt at opbygge rene forskerbiblioteker (E. Snorrason: *Niels Stensen*. *Analecta Medico-Historica*, Oxford, Pergamon Press, 1968: 3: 69-93). Dertil kommer den ved kongelige og andre boggaver righoldige samling paa loftet af Trinitatis Kirke, det daværende universitetsbibliothek, som har skabt rige muligheder for naturvidenskabsmændenes bogstudier paa den tid.

Uden paa nogen maade at fremsætte en udtømmende skildring af Danmarks lægevidenskabelige bogindsats i nævnte periode, er visse karaktertræk søgt fremdraget og belyst ved udvalgte eksempler. Trods brande og krigshærgen rummer baade danske og mange udenlandske samlinger og bibliotheker fortsat rige minder om dansk natur- og lægevidenskabelig forskning; der er meget fra det 17. aarhundrede, men alligevel ogsaa meget tidstypisk fra det 16. sekel.

De danske privatbibliothekers righoldige samlinger af lægevidenskabelig litteratur

Forskellige fibulæ – sikkerhedsnåle afbilledet i Johan Rhodes bog: *De Acia*, trykt 1639 i Padua og genoptrykt 1672 i København ved Thomas Bartholins foranstaltning. 113 mm